

Jacek Wołoszyn*

Postawy antysystemowe młodzieży w wybranych państwach socjalistycznych Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1945-1956 – zarys problematyki

The young people's anti-system attitudes in the selected socialist countries of Central and Eastern Europe in the years 1945-1956 – overview of issues

Abstract: The changes occurring in countries of Central and Eastern Europe after 1945 deprived young people of their subjectivity, divested them of the possibility of legal activities outside the structures controlled by the rulers. Simultaneously, the activities taken by the latter threatened the values which were fundamental for the most of them. Some of young people attempted – more or less – to engage in active resistance, usually determined axiologically. It took, among other things, the form of refusal to participate in official youth organisations while staying in religious communities. Some also publicly expressed their oppositions in the form of participation in street demonstrations. Others joined the anti-communist underground or established their own underground groups. Young people's anti-system attitudes were discussed on the examples of Belarus, Estonia, Czechoslovakia, Lithuania, Latvia, the German Democratic Republic and Ukraine.

Keywords: social resistance, opposition, anti-communist underground, youth, Stalinism

Streszczenie: Zmiany zachodzące w państwach Europy Środkowo-Wschodniej po 1945 r. odebrały młodzieży podmiotowość, pozbawiły ją możliwości legalnego funkcjonowania poza strukturami kontrolowanymi przez rządzących, których działania zagrażały istotnym dla niej wartościom. Część młodych ludzi podjęła próbę mniej lub bardziej czynnego oporu, zwykle uwarunkowanego aksjologicznie. Przybierał on m.in. formę odmowy uczestnictwa w oficjalnych organizacjach i utrzymania członkostwa we wspólnotach wyznaniowych. Niektórzy publicznie wyrażali sprzeciw, np. uczestniczyli w ulicznych mani-

* Jacek Wołoszyn – dr hab., Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II; Instytut Pamięci Narodowej, Lublin, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5563-8074>, e-mail: jacek.woloszyn@kul.pl.

festacjach. Inni wstępowali do antykomunistycznego podziemia lub tworzyli własne konspiracyjne grupy. Postawy antysystemowe młodzieży omówiono na przykładzie: Białorusi, Estonii, Czechosłowacji, Litwy, Łotwy, NRD i Ukrainy.

Słowa kluczowe: opór społeczny, opozycja, konspiracja antykomunistyczna, młodzież, stalinizm

Wstęp

Młodzież jest grupą najbardziej wrażliwą na zachodzące zmiany w sferze wartości, ideologii i obyczajów. Reaguje na nie w różny sposób: np. adaptuje się do nich, co nie musi oznaczać uznania ich za swoje, lub je odrzuca, postrzegając jako zagrożenie istotnych wartości. Najostrzej odbiera jednak wszelkie ograniczenia i nadzór¹.

W państwach Europy Środkowo-Wschodniej, które znalazły się w sowieckiej strefie wpływów, procesy te zachodziły w sposób zintensyfikowany po 1945 r. Młodzi ludzie byli świadkami i ofiarami ideologizacji oświaty oraz eliminowania wartości, norm i grup społecznych odrzuconych przez rządzących. Ci pozbawiali ich podmiotowości, starając się zmienić młodych w jednolity i bezwolny twór. Poddano ich całkowitej kontroli, m.in. odbierano możliwość legalnej działalności poza reżimowymi instytucjami.

Leninowski model ruchu młodzieżowego zakładał istnienie jednej oficjalnej organizacji. W 1946 r. rozpoczęła działalność Wolna Młodzież Niemiecka (Freie Deutsche Jugend – FDJ) – początkowo prezentująca się jako apolityczna. Trzy lata później w wyniku połączenia kilku organizacji powstał Czechosłowacki Związek Młodzieży (Československý svaz mládeže – SSM). W 1950 r. na Węgrzech doszło do „zjednoczenia” ruchu młodzieżowego w Federację Młodzieży Pracującej (Dolgozó Ifjúság Szövetsége). Organizacje te wychowywały członków zgodnie z zasadami ideologii komunistycznej.

Równolegle likwidowano niezależne formacje. W 1946 r. na Węgrzech rozwiązano Narodowe Stowarzyszenie Katolickich Młodych Mężczyzn (Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testülete) i Stowarzyszenie Katolickich Dziewcząt (Katolikus Asszonyok és Lányok Szövetsége). Miały one znaczne wpływy, zwłaszcza w środowisku wiejskim, w którym łączyły tendencje społeczne – poparcie dla

1 M. Niezgodna, *Młodzież jako przedmiot zainteresowania socjologii*, „Rocznik Lubelski” 2014, t. 40, cz. 2a, s. 52.

reformy rolnej – z działalnością oświatową i wiernością wobec katolicyzmu². W Czechosłowacji większość katolickich związków podzieliła ten los w 1948 r. W NRD stowarzyszenia wyznaniowe rozwiązano w 1953 r., razem z kółkami szachowymi i śpiewaczymi. Przestały wówczas istnieć popularne wśród uczniów i studentów nieformalne grupy działające pod patronatem Kościołów protestanckich. Były to tzw. wspólnoty młodzieżowe (Junge Gemeinden) i ewangeliczne wspólnoty studenckie (Evangelische Studentengemeinden), pozwalające spędzić wolny czas, zgłębiać wiedzę religijną i uciec od indoktrynacji³.

Kontroli służył także masowy, arbitralnie stosowany terror, którego młodzi ludzie padali ofiarą. W Czechosłowacji np. wśród straconych z powodów politycznych w latach 1949–1962 ok. 14% było poniżej 25 roku życia⁴. W 1949 r. sowieckie władze okupacyjne w Niemczech poddały represjom studentów należących do grup młodzieżowych legalnych stronnictw: Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej i Liberalno-Demokratycznej Partii Niemiec⁵.

Opisane procesy zachodziły w poszczególnych państwach w różnym czasie i natężeniu. Na tzw. zachodniej Białorusi, Ukrainie i w państwach nadbałtyckich trwały od ponownego włączenia ich w skład Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS) w 1944 r. i poddania unifikacji z resztą imperium. W Czechosłowacji i Polsce przyspieszyły pod koniec lat 40., kiedy komuniści przejęli pełnię władzy. Te czynniki wpływały na rozwój różnych form oporu i okresy jego nasilenia i słabnięcia. Problem ten wymaga jednak dalszych badań. Do eskalacji różnych form sprzeciwu stosowanych przez Niemców doszło po powstaniu NRD i w trakcie wyborów do Izby Ludowej, postrzeganych nie tylko jako niedemokratyczne i konfirmujące władze

2 L. Borhi, *Hungary in the Cold War 1945–1956*, New York–Budapest 2004, s. 94–95.

3 P. Skyba, *Vom Hoffnungsträger zum Sicherheitsrisiko. Jugend in der DDR und Jugendpolitik der SED 1949–1961*, Köln–Weimar–Wien 2000, s. 209–218; E. Neubert, *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*, Bonn 1997, s. 75–76.

4 W 1950 r. w Czechosłowacji było ok. 500 nieletnich więźniów politycznych, w NRD – ok. 6 tys. P. Žaček, *Czechosłowacja*, [w:] *Czechiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, red. K. Persak, Ł. Kamiński, Warszawa 2010, s. 296; J. Rodden, *Repainting the Little Red Schoolhouse: A History of Eastern German Education, 1945–1995*, New York 2002, s. 50.

5 Tysiące studentów skazano na długoletnie więzienie, wywieziono do ZSRS, część – np. Arno Escha – stracono. S. Suckut, *Widerstand und abweichendes Verhalten in der LPD(D)*, [w:] *Enquete – Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED – Diktatur in Deutschland“*, t. VII, cz. 2: *Widerstand, Opposition, Revolution*, red. B. Marquardt i in., Baden-Baden 1995, s. 1498.

Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – SED), lecz także uniemożliwiająca zjednoczenie państwa. Wszystkie te zjawiska mogły rodzić frustrację i chęć ich kontestowania. Niemcy Wschodnie były zresztą obszarem okupowanym i w ten sposób traktowanym przez Sowietów.

Celem artykułu jest ukazanie wybranych form sprzeciwu pewnej części młodzieży na Białorusi, Litwie, Łotwie, Ukrainie, a także w Estonii, Czechosłowacji i Niemieckiej Republice Demokratycznej (NRD) wobec zawłaszczania przez rządzących poszczególnych sfer życia społecznego i politycznego oraz ich ingerencji w przestrzeń prywatną obywateli. Opis został przygotowany na podstawie dostępnych publikacji i stanowi punkt wyjścia do dalszych badań nad porównaniem postaw młodzieży w okresie intensywnej sowietyzacji tego obszaru.

1. Formy sprzeciwu

Pewna część młodzieży odrzucała opisane zmiany. Jej sprzeciw przybierał zwykle formy oporu społecznego, był spontaniczny, niezorganizowany i niekierowany. Można rozróżnić „opór moralny czynny” (jawne demonstrowanie niezadowolenia z działań rządzących) i „bierny” (unikanie zachowań narzucanych przez władze bez narażania się na represje). Historycy niemieccy wyróżnili tzw. rezystancję lub odmowę społeczną (nieorganizowana kontestacja uwarunkowana aksjologicznie)⁶.

Odmowę społeczną zastosowało np. 5 tys. uczniów i studentów z NRD w 1953 r., pozbawionych prawa do nauki w wyniku braku zgody na porzucenie wspomnianych protestanckich wspólnot. Młodzi Łotysze w latach 1944–1953 unikali akcesu do drużyn pionierskich i Komsomołu lub uchylali się od udziału w inicjatywach politycznych.

6 A. Friszke, *Opór społeczny w PRL 1956–1980. Tezy, uwagi, pytania*, [w:] *Studia z dziejów opozycji i oporu społecznego*, red. Ł. Kamiński, t. IV, Wrocław 2000, s. 40; Ł. Kamiński, *Formy oporu społecznego w Polsce w latach 1944–1948*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” 1999, t. 4, s. 46–47; T. Strzembosz, *Opór moralny bierny i opór moralny czynny jako formy walki z okupantem na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, [w:] *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995, s. 278–290; B. Florath, *Zum Subjektwechsel politischer Gegnerschaft in der DDR in fünfziger Jahren*, [w:] *Odboj a odpor proti komunistickému režimu v Československu a ve střední Evropě*, Praha 2010, s. 34.

Odpowiedzią na prześladowania Kościoła katolickiego w Czechosłowacji, które rozpoczęły się pod koniec lat 40., był wzrost uczestnictwa w życiu religijnym. Na Słowacji w niedzielnych mszach świętych uczestniczyło wówczas do 80% parafian. Zachowania te można uznać za rodzaj „oporu moralnego czynnego”, któremu towarzyszyło występowanie z Komunistycznej Partii Słowacji⁷.

Niektórzy decydowali się natomiast na pisanie ulotek i haseł antyrządowych w obronie swobód obywatelskich lub osób prześladowanych (np. duchownych). W Niemczech uczeń z saskiego Olbernhau, Hermann Flade, protestował przeciw niedemokratycznym wyborom do Izby Ludowej NRD (1950), za co został skazany na karę śmierci. Po protestach wielu osób wyrok zamieniono na 15 lat więzienia. W Niemczech Wschodnich w latach 1948–1951 za różne formy oporu (np. dowcipy polityczne czy pisanie na murach litery „F” – Freiheit, czyli „wolność”) zesłano do obozów ok. 300 licealistów i studentów⁸.

Młodzież brała także udział w masowych protestach, manifestując przywiązanie do wolności. W lutym 1948 r., w trakcie komunistycznego puczu, prascy studenci demonstrowali poparcie dla prezydenta Edvarda Beneša i demokracji. W wyniku starcia z milicją zginął jeden z protestujących, wielu usunięto z uczelni⁹.

W Czechosłowacji w listopadzie 1951 r. młodzież wzięła także udział w pierwszym masowym proteście robotników w krajach komunistycznych w Brnie i okolicznych miejscowościach. Dwa lata później w maju do protestów robotniczych doszło w Pilźnie (robotnicy zakładów Škody) oraz w kopalniach i hutach rejonu Ostrawy. Manifestujący łączyli hasła polityczne z ekonomicznymi, np. „chcemy nowego rządu” czy „jesteśmy głodni”. Skazano wówczas 256 osób, w większości młodych¹⁰.

W czerwcu 1953 r. młodzież stanowiła również największą grupę uczestników „powstania ludowego” w NRD. W wydarzeniach tych

7 Wielu tłumaczyło, że „przede wszystkim są chrześcijanami, a dopiero potem komunistami”. N. Kmeť, *Formy odporu cirkvi a veriaticich*, [w:] *Odboj a odpor...*, s. 182–183.

8 K.W. Fricke, *Widerstand und Opposition bis Ende der fünfziger Jahre*, [w:] *Enquete...*, s. 21; J. Rodden, *Repainting the Little Red Schoolhouse...*, s. 48–50.

9 P. Krákora, G. Medvedová, *Studenten in der Tschechoslowakei und ihr Widerstand gegen die totalitäre Macht*, [w:] *Młodzież kontra system. Rola opozycji młodzieżowej w walce o niepodległość w latach 1945–1989*, red. M. Świder, Opole 2009, s. 135–136.

10 P. Marek, *Protikomunistické hnutí v českých zemích v roce 1953*, [w:] *Protikomunistický odboj v střednej a východnej Európe. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Bratislava 14.–16. Novembra 2011*, red. P. Jašek, Bratislava 2012, s. 471–492.

wzięło udział wielu członków FDJ w strojach organizacyjnych, w tym przewodniczący kół terenowych. Wystąpienia te stanowiły wyraz odrzucenia SED i NRD jako twórców niesuwerennych, w pełni podporządkowanych Sowietom, stanowiących przeszkodę do zjednoczenia państwa.

Inną specyficzną formą kontestacji była przynależność do subkultur, np. odpowiedników polskich bikiniarzy. W Czechosłowacji taką osobę nazywano *potáпка* lub *gejblik*, w Rumunii – *malagambista*, w Niemczech – *Halbstarke*, w ZSRS – *stiliaga*, na Węgrzech – *jampek*. Trudno stwierdzić, czy była to forma oporu, czy wyraz niezależności? Zamiłowanie członków subkultur do kolorowych ubrań i jazzu powodowało, że nie mieścili się w przestrzeni oficjalnej. Umykali kontroli, dlatego spotykały ich represje¹¹.

2. Konspiracyjne organizacje młodzieżowe

Część osób decydowała się na zorganizowaną formę sprzeciwu, jaką była działalność konspiracyjna, np. w tzw. dorosłym podziemiu (Ukraińskiej Powstańczej Armii – UOP czy oddziałach „leśnych braci” w Estonii i Łotwie). Młodzież, kierująca się przekonaniem o konieczności walki, stanowiła największy odsetek osób wstępujących do podziemia. Członek litewskiego ruchu oporu Juozas Lukša wspominał, że oddziały szybko rosły, gdyż nie udawało się przekonać uczniów ani studentów do pozostania w domu.

Na Słowacji młodzi ludzie brali udział m.in. w akcji tzw. Białej Legii: zajmowali się np. zbieraniem informacji o sytuacji w państwie. Początkowo mieli oni stanowić typ obywatelskiej samoobrony, chroniącej prawa człowieka i podtrzymującej bierny opór, aby doprowadzić do powolnej zmiany sytuacji¹². Na pograniczu działalności zorganizowanej pozostawała aktywność słowackich uczniów z Levočy, którzy

11 D. Bartlett, *Socialist Dandies International. East Europe, 1946–1959*, „Fashion Theory: The Journal of Dress, Body and Culture” 2013, no. 17(3), s. 249–289, https://pdfs.semanticscholar.org/1156/58f69107382911a5ef42c67f860b4bdf6610.pdf?_ga=2.105301574.47882498.1570606462-1874655795.1570606462 [09.10.2019].

12 V. Varinský, *Vysielačv Biela Légia*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego. Historia” 1998, nr 35, s. 171.

w 1949 r. stworzyli niezależny kanał łączności między spiską kurią biskupią a represjonowanymi księżmi.

Młodzież tworzyła też własne tajne formacje. W Polsce w latach 1944–1956 powstały przynajmniej 972 takie organizacje (skupiające ok. 11 tys. członków). Podobne związki zakładali również mieszkańcy Czechosłowacji, NRD, Estonii, Litwy, Łotwy i Ukrainy. Nieznana pozostaje liczba grup węgierskich. Autorka artykułu o antykomunistycznym oporze w tym kraju podała tylko nazwy niektórych z nich: Biali Partyzanci, Biały Krzyż, Miecz i Krzyż oraz Narodowy Ruch Oporu. Ich działalność ograniczała się do dystrybucji ulotek¹³.

2.1. Dane statystyczne

Na Ukrainie w pierwszych dziewięciu miesiącach 1950 r. działało 335 organizacji młodzieżowych, skupiających 2,5 tys. osób, przeważnie uczniów szkół średnich. W latach 1954–1960 powstało 46 grup, w większości złożonych z młodych ludzi. Wśród nich można wymienić np. założony przez Ratotysława Zariczyja Związek Młodzieży Ukraińskiej z Koszliaki (1948–1951), Młodzieżową Organizację Nacjonalistów z Łucka (organizatorem był Witalij Meleszczuk) czy Zjednoczoną Partię Wyzwolenia Ukrainy ze Stanisławowa/Iwano-Frankowska (1953–1958)¹⁴.

W latach 1945–1950 Estończycy utworzyli ok. 43 organizacje. Do 1954 r. aresztowano 701 osób. Ich członków potocznie nazywano „Młodymi Kuperjanowcami” (od nazwiska bohatera narodowego Juliusa Kuperjana – poległego w walkach z Sowietami). Byli wśród nich założyciele Tajnej Organizacji Kuperjanowców i Młodych Kalewańczyków (nazwa pochodzi od Kaleva – legendarnego bohatera estońskiego). Wszystkie grupy działały w 15 miastach, głównie wśród licealistów i studentów. Jedną z nich, o nazwie Niebiesko-Czarno-Biali (od barw narodowych), założyły osoby studiujące w Tartu¹⁵.

13 M. Baráth, *Anti-Communist resistance in Hungary*, [w:] *Odboj a odpor...*, s. 62–65.

14 G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006, s. 172–176; S. Soroka, *The Young Generation against the Regime: Unofficial Political Youth Associations in Ukraine in the 1950s–1960s*, „Studia Warمیńskie” 2018, t. 55, s. 307–310.

15 J. Lewandowski, *Antykomunistyczny ruch oporu w Estonii i na Łotwie w latach 1944–1953*, [w:] *Polskie podziemie niepodległościowe na tle konspiracji antykomunistycznej w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1956*, red. S. Poleszak, Warszawa–Lublin 2008, s. 101; A.F. Baran, *Młodzieżowa*

Na Łotwie też powstały grupy uczniowskie i studenckie – m.in. Młode Sokoły (inicjatorem był sowiecki agent o pseudonimie „Dubins”), Łotewska Unia Młodych czy Płomień – zajmujące się głównie kolportażem ulotek. Największą organizacją był działający w latach 1947–1948 Związek Patriotów Łotwy. Dużą grupą – wydającą własną gazetkę pt. „Kursas” – była również Kursa, powstała z inicjatywy studentów politechniki w Lipawie. Później połączyła się z inną organizacją – Lāčplēsis. Własne pismo „Kokle” redagowało także pięć uczennic z Alūksne. Oprócz tych związków na Łotwie działało wiele grup złożonych z młodszych uczniów, zajmujących się kolportażem ulotek, zbieraniem informacji pochodzących z nasłuchu BBC i Głosu Ameryki, malowaniem antysystemowych haseł i niszczeniem sowieckich flag. Według sowieckich danych do 1957 r. odnotowano istnienie ok. 100 podobnych związków¹⁶.

Na Litwie w latach 1945–1953 wykryto 216 niewielkich organizacji uczniowskich i studenckich (w latach 1954–1960 miało ich być 180). Największa z nich – 26 członków – działała w 1949 r. wśród uczniów gimnazjum męskiego w Wilkomierzu. Nazwy części grup wskazywały na powód ich powstania. W Kownie istniała Wolność Ojczyźnie (1949), w powiecie kiejdańskim – Ruch Walki o Wolność Litwy. Niektóre z nich miały charakter wyznaniowy i w pewien sposób kontynuowały pracę zakazanych katolickich stowarzyszeń, np. wileńskie Dzieci Najświętszej Maryi Panny Ostrobramskiej – samokształceniowa organizacja studencka¹⁷.

Na Białorusi w latach 1946–1951 wykryto przynajmniej 10 organizacji. Wśród nich znajdowały się: Czajka w Słonimie (1945–1947), Związek Wyzwolenia Białorusi w Nowogródku i Związek Białoruskich Patriotów (Głubock i Postawy). Ta ostatnia połączyła się z inną organizacją o nazwie Za Białoruś. Podobne grupy istniały np. w Lebediewie (1948–1951), Lidzie, Miadziale i Smorgoniach (1947–1950).

konspiracja antysowiecka. Porównanie antykomunistycznych konspiracyjnych organizacji i grup młodzieżowych w Polsce i na terenie ZSRS w latach 1944–1953, [w:] G. Motyka, R. Wnuk, T. Stryjek, A.F. Baran, *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1953*, Gdańsk–Warszawa 2012, s. 349–353; R. Wnuk, *Leśni Bracia. Podziemie antykomunistyczne na Litwie, Łotwie i w Estonii 1944–1956*, Warszawa–Lublin 2018, s. 489–492.

16 A.F. Baran, *Młodzieżowa konspiracja antysowiecka...*, s. 356–368; H. Strods, *The Nonviolent Resistance in Latvia (1944–1958)*, [w:] *Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, Vilnius 2002, s. 163–168.

17 A.F. Baran, *Młodzieżowa konspiracja antysowiecka...*, s. 333–346.

Czajka, założona przez Wasyla Supruna „Pogromowca”, miała złożoną strukturę – komórki w: Brześciu, Baranowiczach, Hancewiczach, Mołodecznie i Pińsku. Jej członkowie chcieli zbudować ogólnokrajową sieć. W tym celu powołali Centrum Białoruskiego Ruchu Wyzwolenczego. Cel konspiratorów określa nazwa organizacji założonej przez Piotra Szybkę w obwodzie połockim – Związek Walki przeciw Komunizmowi (1948–1951). Polsko-białoruskim Młodzieżowym Podziemiem Antykomunistycznym Ziemi Miadziolskiej i Smorgońskiej (1948–1950) kierował Raćcisław Łapicki. Organizacją założoną przez Polaków był działający w Brześciu i zachodniej części Polesia harcerski Związek Obrońców Wolności (1947–1948)¹⁸.

W Czechosłowacji antykomunistyczny ruch oporu powstał po przewrocie lutowym 1948 r., kiedy komuniści przejęli pełnię władzy. W latach 1950–1953 wykryto tam ok. 1979 konspiracyjnych organizacji, liczących blisko 13 tys. członków¹⁹. Trudno określić, które z nich miały charakter młodzieżowy. Z pewną ostrożnością można za takie uznać Czarnego Lwa 777, związek zbrojny braci Ctirada i Josefa Mašinów oraz organizację Othello, powołaną przez skauta Vladivoja Tomka.

W NRD również istniały grupy młodzieżowe, których rozwój przypada szczególnie na przełom lat 40. i 50., m.in.: w Altenburgu, Güstrow, Schwerinie, Werdau, Jenie, Genthin, Sonderhausen, Eisenbergu, Bleichard i Dreźnie. Były to zwykle małe, uczniowskie, krótko działające formacje. Jedną z nich tworzyli uczniowie z Altenburga w Turynii (1948–1950). Przerwali oni radiowe przemówienie prezydenta NRD, Wilhelma Piecka, wygłoszone z okazji 70. urodzin Stalina, nadając własną audycję. Domagali się m.in. uwolnienia więźniów politycznych i wolnych wyborów. Inny związek założyło 19 uczniów i uczennic w saskim Werdau (1950–1951). Mieszkańcy turyngińskiego Eisenbergu powołali tzw. Eisenberger Kreis (Koło Eisenberczyków) (1953–1958). Niektórzy kontynuowali działalność na studiach w Jenie, protestując przeciw obowiązkowym zajęciom z języka rosyjskiego i przedmiotów

18 J. Grzybowski, *Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą. Białoruski ruch niepodległościowy w latach 1939–1956*, Warszawa 2011, s. 541–545.

19 Dane za: 50. léta Protikomunistický odboj, http://www.totalita.cz/50/50_01_018.php [07.10.2019].

ideologicznych. Do tego można dodać wiele innych, większych lub mniejszych, grup uczniowskich²⁰.

2.2. Próba charakterystyki

Członkowie grup wywodzili się z różnych środowisk. Byli wśród nich uczniowie, studenci, rolnicy i robotnicy. Na podstawie dostępnych materiałów trudno wskazać, przedstawicieli którego z tych środowisk dominowali. W większości przypadków byli to uczniowie szkół średnich i studenci. Założyciel Koła Eisenberczyków Thomas Ammer był synem rzemieślnika, związanego w trakcie wojny z komunistycznym ruchem oporu. Ojciec Raścisława Łapickiego był księdzem prawosławnym. Członkami Zjednoczonej Partii Wyzwolenia Ukrainy byli robotnicy i studenci. Niektórzy z nich wynieśli z domu przywiązanie do wolności. Ojciec Ctirada i Josefa Mašinów Josef był przedwojennym oficerem i uczestnikiem antyniemieckiego ruchu oporu w okupowanej Czechosłowacji. Założył organizację Trzej Królowie, za co został stracony przez Niemców. W liście do synów uczył ich, że „obrona wolności ojczyzny i narodu jest pierwszym obowiązkiem każdego świadomego Czecha. I Wy także musicie [...] tak postępować”²¹.

Członkowie większości organizacji prowadzili działalność samokształceniową i propagandową (antysystemowe ulotki i hasła). Ograniczali się do akcji, które Tomasz Strzembosz zakwalifikował do kategorii „walki cywilnej” (oświata i propaganda). Należący do Czarnego Lwa 777 wykonali napisy: „Dzień zapłaty się zbliża” i „To już ostatni komunistyczny 1 maj”. Uczniowie z saskiego Werdau w ulotkach protestowali przeciw wyborom do Izby Ludowej NRD (1950), opowiadając się za jednością Niemiec: „Tęsknimy za pokojem, wolnością we wspólnych Niemczech – głosujcie NIE!”.

Osoby należące do Związku Patriotów Białoruskich i polsko-białoruskiej organizacji Raścisława Łapickiego odrzucały terror. Prowadziły samokształcenie i organizowały akcje ulotkowe. Dla członków

20 P. Skyba, *Jugendpolitik, Jugendopposition und Jugendwiderstand in der SED-Diktatur*, [w:] *Jugend und Diktatur. Verfolgung und Widerstand in der SBZ/DDR. XII. Bautzen-Forum der Friedrich-Ebert-Stiftung. Büro Leipzig – 4. und 5. Mai 2001*, s. 38–39, <http://library.fes.de/pdf-files/netzquelle/01274.pdf> [07.10.2019].

21 Ł. Kamiński, *Opór zbrojny wobec reżimu komunistycznego w Czechosłowacji w latach 1948–1956* (koferat), [w:] *Polskie podziemie...*, s. 135.

pierwszej grupy istotne było krzewienie białoruskiego patriotyzmu. Uczniowie z Łotwy, Litwy i Estonii wywieszali flagi narodowe w dniach zakazanych świąt. Wysyłali anonimowe listy z pogrózkami do gorliwych działaczy partyjnych i milicjantów.

Do akcji propagandowych dochodziła działalność na pograniczu „małego sabotażu”, niszczenie symboli sowieckiego panowania. Uczennice z Tallina wysadziły np. tzw. pomnik wyzwolicieli, stojący w miejscu zburzonego przez Sowieców monumentu upamiętniającego uczniów i nauczycieli poległych w walkach o wolność Estonii. Członkowie Czarnego Lwa 777 wysadzili siedzibę Komitetu Okręgowego Komunistycznej Partii Czechosłowacji w Milewsku.

Członkowie wielu grup sprzeciwiali się stalinizacji, niszczeniu istotnych wartości i negowaniu podmiotowości społeczeństwa. Protestowali m.in. przeciw dyktaturze partii komunistycznej, np. SED w NRD czy Komunistycznej Partii Czechosłowacji (Komunistická strana Československa). Licealiści z saskiego Werdau pisali w ulotkach: „Przeklnijcie katów z SED! Naprzód! Ku wolności!”. Konspiratorzy kwestionowali zmonopolizowanie ruchu młodzieżowego przez jedną organizację (np. czechosłowacki SSM, sowiecki Komsomoł czy enerdowska FDJ), co wiązało się z brakiem alternatywy oficjalnego działania poza strukturami kontrolowanymi przez rządzących. W Bułgarii wielu członków podziemia antykomunistycznego – tzw. ruchu „goryani” – wywodziło się z rozwiązanej w 1947 r. Unii Młodzieży Rolniczej²².

Celem konspiratorów było obalenie istniejącego systemu politycznego i odzyskanie/uzyskanie niepodległości. Liczyli oni, że nastąpi to w wyniku kolejnej wojny, której wybuch wydawał się im nieunikniony. Niektórzy z nich odwoływali się do symboliki patriotycznej. 25 marca 1946 r., w rocznicę ogłoszenia powstania niepodległej Białoruskiej Republiki Ludowej, białoruscy uczniowie i studenci z Głębokiego złożyli przysięgę wierności suwerennemu państwu²³. Dążyli do zachowania tożsamości narodowej, rozumianej m.in. jako obrona języka i zwalczanie procesów rusyfikacji i polonizacji Białorusi. Rusyfikacji przeciwstawiała się też inna białoruska organizacja – Czajka. Założyciele

22 Ruch „goryani” był typem spontanicznej rebelii, tworzyło go wiele grup. E. Boncheva, *The “Goryani” movement – the first anti-communist resistance in Eastern Europe*, [w:] *Odboja odpor...*, s. 93–98.

23 *Patrioci Białorusi*, „Karta” 1999, nr 28, s. 118; J. Grzybowski, *Pogoń między Orłem Białym...*, s. 541.

Związku Wyzwolenia Białorusi również dążyli do budowy niezależnego państwa białoruskiego, szanującego wolność słowa i prawo obywateli do zrzeszania się. Dla grup wschodniemieckich ważne było ponowne zjednoczenia państwa, co oznaczało koniec rządów SED.

W Estonii, Polsce i Czechosłowacji konspiracja młodzieżowa działała równoległe do dorosłej, zwykle osobno. W dwóch pierwszych państwach największej grup młodzieżowych powstało w momencie, kiedy tzw. dorosłe podziemie kończyło swoją działalność (po 1948 r.)²⁴. Istniała jednak mentalna więź między ich członkami. Przyświecały im te same cele: zachęcenie społeczeństwa do dalszego oporu i obrona niszczonych przez rządzących wartości. Dzielili też wspólny los – okrutne śledztwo i surowe kary. W Polsce oba podziemia były częścią tzw. drugiej konspiracji niepodległościowej, w Czechosłowacji tzw. trzeciego oporu²⁵.

Osoby, które nie ukończyły 25 roku życia, stanowiły znaczną grupę uczestników antykomunistycznego oporu i ofiar represji. W 1951 r. w Moskwie na mocy wyroku sowieckiego trybunału wojskowego stracono Hansa-Joachima Näthera, współtwórcę grupy z Altenburga, co wskazuje na okupacyjny status Niemiec Wschodnich. Sądy enerdowskie wydawały równie surowe wyroki: uczniowie z Werdau i eisenberczycy otrzymali kary od dwóch do piętnastu lat więzienia. W 1954 r. Sąd Krajowy w Czeskich Budziejowicach skazał na karę śmierci Jiříego Řežáča, Jaroslava Siroteka i Bohumila Šíma, członków Czarnego Lwa 777. Wyrok wykonano. W 1950 r. stracono założyciela polsko-białoruskiej organizacji młodzieżowej funkcjonującej w Miazdole i Smorgoniach – Raćcisława Łapickiego (22 lata). Podanie dokładnej skali represji stosowanych przez rządzących wobec młodzieży wymaga dalszych badań. Przede wszystkim należy spytać o wpływ prześladowań na zachowania młodych ludzi i podjęcie przez nich decyzji o stosowaniu lub unikaniu oporu.

24 R. Wnuk, *Leśni Bracia...*, s. 490.

25 Pierwszy obejmował sprzeciw wobec Habsburgów, drugi – wobec okupacji niemieckiej. T. Bursík, *Diskuse nad třetím odbojem*, [w:] *Odboj a odpor...*, s. 20–21.

Podsumowanie

Jeśli chodzi o kwestię antysystemowych postaw młodzieży, najczęściej podejmowano różne formy oporu społecznego (rezystancji czy odmowy społecznej), którym czasami nadawano charakter zorganizowany (wyodrębniona grupa utrzymująca swoje istnienie w tajemnicy). Większość tajnych związków ograniczała aktywność do kolportażu ulotek, pisania haseł czy samokształcenia. Nie wychodziła także poza dyskusyjne kręgi koleżeńskie. Tylko niektórzy podejmowali działania z zakresu małego sabotażu: zrywanie flag, plakatów czy niszczenie portretów dostojników państwowych. Do tego dochodziło organizowanie zamachów na funkcjonariuszy partyjnych i aparatu represji, a także próby zdobycia broni i plany (rzadko) zakładania oddziałów partyzanckich.

Tajne związki można określić jako rodzaj opozycji fundamentalnej. Ich członkowie odrzucali bowiem system z przyczyn aksjologicznych. Dążyli do odbudowy zniszczonego w wyniku odgórnego zmiany ustroju politycznego, ewentualnie do stworzenia lepszego państwa²⁶.

Zjawiskiem charakterystycznym dla wielu państw socjalistycznych była umiejętność funkcjonowania w dwóch przestrzeniach, co widać w omówionych powyżej postawach młodzieży. W sferze publicznej, jako uczniowie i studenci, młodzi ludzie zachowywali się zgodnie z oczekiwaniami rządzących. Zapisywali się do oficjalnych organizacji i uczestniczyli w manifestacjach politycznych. W latach 1945–1949 ok. 30% ujętych członków konspiracji młodzieżowej na Białorusi należało równoległe do Komsomołu, np. Wasyl Miedzialec ze Związku Patriotów Białoruskich pełnił funkcję sekretarza lokalnego koła komsomolskiego²⁷. Członkiem FDJ był założyciel Eisenberger Kreis Thomas Ammer, któremu chodziło o zdanie matury.

Istotna, choć trudna do oceny, była kwestia reakcji społeczeństwa na tajną działalność. Odsetek młodzieży zaangażowanej w podziemie nie był duży. W Polsce wynosił ok. 0,275%, w NRD i Czechosłowacji był jeszcze niższy. Czynnikiem ten ograniczał społeczny odbiór konspiracji. Wpływ miał również fakt zachowania działalności w tajemnicy – jedynym sygnałem były ulotki czy sabotaż. Jakaś część społeczeń-

26 I.S. Kowalczyk, *Przeciwstawne siły: opozycja (Opposition) i ruch oporu (Widerstand) w NRD. Problemy pojęciowe i metodologiczne*, [w:] *Studia z dziejów...*, s. 27.

27 J. Szumski, *Sowietyzacja Zachodniej Białorusi 1944–1953. Propaganda i edukacja w służbie ideologii*, Kraków 2010, s. 63–64.

stwa – jak w przypadku Hermanna Fladego – stawała w obronie represjonowanych, co nie musiało oznaczać akceptacji ich działań. Większość grup tworzyli studenci i uczniowie, co także zawężało zakres ich oddziaływania.

Na społeczny odbiór kontestacji mogło również wpływać dostosowanie się do istniejącego reżimu, polegające m.in. na unikaniu represji i zachowań antysystemowych. Warto odwołać się do opisanych przez Andrzeja Walickiego efektów totalitarnego zniewolenia. W wyniku terroru i odcięcia od niezależnych źródeł wiedzy jednostka zaczynała postrzegać świat wykreowany przez rządzących jako niezmienny, wobec którego była bezradna²⁸. W konsekwencji opór ograniczał się do wąskiego kręgu, rzadko przybierał postać zbiorową. Jeśli wyrażano sprzeciw, to indywidualnie i anonimowo, starając się chronić własne wartości i unikać integracji w ramach reżimu²⁹.

Niniejszy artykuł nie wyczerpał wszystkich problemów związanych z postawami opozycyjnymi młodzieży w państwach Europy Środkowo-Wschodniej. Dalszych badań – przede wszystkim porównawczych – wymaga np. kwestia wpływu powstania z czerwca 1953 r. na postawy opozycyjne młodych mieszkańców NRD oraz represyjności systemu na ograniczenie form bezpośredniego sprzeciwu. Istotne wydaje się też wskazanie roli kultury politycznej, doświadczeń historycznych, wyznania (wpływ Kościołów chrześcijańskich na postawy i zachowania danego społeczeństwa) w podejmowaniu określonych form sprzeciwu. Nie mniej ważne jest ukazanie znaczenia tradycji oporu zbrojnego, m.in. z okresu II wojny światowej, dla istnienia i aktywności konspiracji młodzieżowej. Można bowiem zadać pytanie, czy dominacja uczniowskich kół dyskusyjnych, skupionych na działalności propagandowej w Niemczech, nie wynikała z braku wcześniejszych doświadczeń?

28 A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996, s. 453.

29 A. Paczkowski, *Strajki, bunt, manifestacja jako „polska droga” przez socjalizm*, Poznań 2003, s. 23, 47. James Mark (*Society Resistance and Revolution: The Budapest Middle Class and the Hungarian State 1948–1956*, „English Historical Review”, 25.05.2011, s. 9, https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/3_098/SocietyResistanceandRevolutionJamesmark.pdf?sequence=1&isAllowed=yv [22.10.2019]) pisał, że w latach 1948–1956 członkowie węgierskiej klasy średniej unikali działań politycznych. Próbowali chronić istotne dla nich wartości, ograniczając opór do „drobnych, osobistych aktów niezgody” (*minor private acts of dissent*).

Bibliografia

- Baran A.F., *Młodzieżowa konspiracja antysowiecka. Porównanie antykomunistycznych konspiracyjnych organizacji i grup młodzieżowych w Polsce i na terenie ZSRS w latach 1944–1953*, [w:] G. Motyka, R. Wnuk, T. Stryjek, A.F. Baran, *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1953*, Gdańsk–Warszawa 2012.
- Baráth M., *Anti-Communist resistance in Hungary*, [w:] *Odboj a odpor proti komunistickému režimu w Československu a ve střední Evropě*, Praha 2010.
- Bartlett D., *Socialist Dandies International. East Europe, 1946–1959*, „Fashion Theory: The Journal of Dress, Body and Culture” 2013, no. 17(3), https://pdfs.semanticscholar.org/1156/58f69107382911a5ef42c67f860b4bdf6610.pdf?_ga=2.105301574.47882498.1570606462-1874655795.1570606462, <https://doi.org/10.2752/175174113x13597248661701>.
- Błażek P., Żaček P., *Czechosłowacja*, [w:] *Czekaści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, red. K. Persak, Ł. Kamiński, Warszawa 2010.
- Boncheva E., *The “Goryani” movement – the first anti-communist resistance in Eastern Europe*, [w:] *Odboj a odpor proti komunistickému režimu w Československu a ve střední Evropě*, Praha 2010.
- Borhi L., *Hungary in the Cold War 1945–1956*, New York–Budapest 2004.
- Bursík T., *Diskuse nad třetím odbojem*, [w:] *Odboj a odpor proti komunistickému režimu w Československu a ve střední Evropě*, Praha 2010.
- Florath B., *Zum Subjektwechsel politischer Gegnerschaft in der DDR in fünfziger Jahren*, [w:] *Odboj a odpor proti komunistickému režimu w Československu a ve střední Evropě*, Praha 2010.
- Fricke K.W., *Widerstand und Opposition bis Ende der fünfziger Jahre*, [w:] *Enquete – Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED – Diktatur in Deutschland“*, t. VII, cz. 2: *Widerstand, Opposition, Revolution*, red. B. Marquardt i in., Baden-Baden 1995.
- Friszke A., *Opór społeczny w PRL 1956–1980. Tezy, uwagi, pytania*, [w:] *Studia z dziejów opozycji i oporu społecznego*, red. Ł. Kamiński, t. IV, Wrocław 2000, <https://doi.org/10.1515/9783110365573-007>.
- Grzybowski J., *Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą. Białoruski ruch niepodległościowy w latach 1939–1956*, Warszawa 2011.
- Kamiński Ł., *Formy oporu społecznego w Polsce w latach 1944–1948*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” 1999, t. 4.
- Kamiński Ł., *Opór zbrojny wobec reżimu komunistycznego w Czechosłowacji w latach 1948–1956 (koreferat)*, [w:] *Polskie podziemie niepodległościowe na tle konspiracji antykomunistycznej w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1956*, red. S. Poleszak, Warszawa–Lublin 2008.
- Kmeť N., *Formy odporu cirkvi a veriacich*, [w:] *Odboj a odpor proti komunistickému režimu w Československu a ve střední Evropě*, Praha 2010.

- Kowalczuk I.S., *Przeciwstawne siły: opozycja (Opposition) i ruch oporu (Widerstand) w NRD. Problemy pojęciowe i metodologiczne*, [w:] *Studia z dziejów opozycji i oporu społecznego*, red. Ł. Kamiński, t. IV, Wrocław 2000.
- Krákora P., Medvedová G., *Studenten in der Tschechoslowakei und ihr Widerstand gegen die totalitäre Macht*, [w:] *Młodzież kontra system. Rola opozycji młodzieżowej w walce o niepodległość w latach 1945–1989*, red. M. Świder, Opole 2009.
- Lewandowski J., *Antykomunistyczny ruch oporu w Estonii i na Łotwie w latach 1944–1953*, [w:] *Polskie podziemie niepodległościowe na tle konspiracji antykomunistycznej w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1956*, red. S. Poleszak, Warszawa–Lublin 2008.
- Marek P., *Protikomunistické hnuti v českých zemích v roce 1953*, [w:] *Protikomunistický odboj v strednej a východnej Európe. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Bratislava 14.–16. Novembra 2011*, red. P. Jašek, Bratislava 2012.
- Mark J., *Society Resistance and Revolution: The Budapest Middle Class and the Hungarian State 1948–1956*, „English Historical Review”, 25.05.2011, <https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/3098/SocietyResistanceandRevolutionJamesmark.pdf?sequence=1&isAllowed=yv>.
- Motyka G., *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006.
- Neubert E., *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*, Bonn 1997.
- Niezgoda M., *Młodzież jako przedmiot zainteresowania socjologii*, „Rocznik Lubelski” 2014, t. 40, cz. 2a.
- Paczkowski A., *Strajki, bunt, manifestacja jako „polska droga” przez socjalizm*, Poznań 2003.
- Patrioci Białorusi*, „Karta” 1999, nr 28.
50. léta Protikomunistický odboj, http://www.totalita.cz/50/50_01_018.php.
- Rodden J., *Repainting the Little Red Schoolhouse: A History of Eastern German Education, 1945–1995*, New York 2002, <https://doi.org/10.1093/oso/9780195112443.001.0001>.
- Skyba P., *Jugendpolitik, Jugendopposition und Jugendwiderstand in der SED-Diktatur*, [w:] *Jugend und Diktatur. Verfolgung und Widerstand in der SBZ/DDR. XII. Bautzen-Forum der Friedrich-Ebert-Stiftung. Büro Leipzig – 4. und 5. Mai 2001*, <http://library.fes.de/pdf-files/netzquelle/01274.pdf>.
- Skyba P., *Vom Hoffnungsträger zum Sicherheitsrisiko. Jugend in der DDR und Jugendpolitik der SED 1949–1961*, Köln–Weimar–Wien 2000.
- Soroka S., *The Young Generation against the Regime: Unofficial Political Youth Associations in Ukraine in the 1950s–1960s*, „Studia Warmińskie” 2018, t. 55.
- Strods H., *The Nonviolent Resistance in Latvia (1944–1958)*, [w:] *Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, Vilnius 2002.
- Strzembosz T., *Opór moralny bierny i opór moralny czynny jako formy walki z okupantem na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, [w:] *Spółeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach*

- północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995.
- Suckut S., *Widerstand und abweichendes Verhalten in der LPD(D)*, [w:] *Enquete – Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED – Diktatur in Deutschland“*, t. VII, cz. 2: *Widerstand, Opposition, Revolution*, red. B. Marquardt i in., Baden-Baden 1995.
- Szumski J., *Sowietyzacja Zachodniej Białorusi 1944–1953. Propaganda i edukacja w służbie ideologii*, Kraków 2010.
- Varinský V., *Vysielačv Biela Légia*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego. Historia” 1998, nr 35.
- Walicki A., *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996.
- Wnuk R., *Leśni Bracia. Podziemie antykomunistyczne na Litwie, Łotwie i w Estonii 1944–1956*, Warszawa–Lublin 2018.